

Služby – fenomén postindustriální společnosti

Denně se setkáváme s pojmy typu terciérní sektor, služby, postindustriální nebo informační společnost. Všechny uvedené termíny souvisí s postupnými změnami v sektorové struktuře ekonomiky – s přechodem od ekonomiky, ve které převládala průmyslová výroba, k ekonomice s dominancí terciérního sektoru. Tato ekonomická transformace má však daleko širší celospolečenské souvislosti – dochází ke změnám v sociální, demografické nebo politické sféře a samozřejmě se mění i geografická organizace společnosti.

Geografie a sektor služeb

Geografie jako vědní disciplína reaguje na socioekonomické trendy vývoje zvýšeným zájmem o problematiku prostorového uspořádání různých aktivit v rámci terciérního sektoru ekonomické sféry. Je to především geografie služeb, která se konstituovala jako geografický obor pokrývající tuto sféru v celé její rozmanitosti. Důležitou roli zejména v geografickém výzkumu hrají dílčí odvětvové disciplíny, jako je např. geografie dopravy, geografie cestovního ruchu nebo geografie maloobchodu. V poslední době dochází k rozvoji dalších, často úžeji specializovaných subdisciplín, např. geografie bankovníctví, internetu (nebo kyberprostoru), spotřeby, vědy a výzkumu, reklamy a řady dalších. Problematika služeb je také nedílnou součástí geografie osídlení, regionálního rozvoje nebo geografické regionalizace.

Vymezení a členění sektoru služeb

Existuje celá řada definic služeb. Většina z nich je staví do protikladu k materiální produkci výrobků/zboží a zdůrazňuje jejich nehmotnou povahu. K dalším odlišujícím znakům patří vyšší podíl „živé“ práce v důsledku menšího uplatnění mechanizace a automatizace, a tudíž i nižší produktivita práce. Místo a čas produkce se u řady služeb rovná místu a času spotřeby – řadu „produktů“ služeb nelze skladovat a transportovat, což má významné geografické důsledky.

Z hlediska sektorového členění ekonomiky se ke službám řadí poměrně rozsáhlý a heterogenní soubor různých odvětví, jejichž úplný výčet je problematický. Proto nejjednodušší vymezení je možno založit na tom, že vše, co nepatří do primárního (zemědělství, rybnářství, lesnictví) a sekundárního sektoru (průmysl a stavebnictví), je součástí sféry služeb neboli terciérního sektoru.

Protože sféra služeb je souhrnem značně heterogenních činností, je důležité její vnitřní členění. Následující klasifikace mají podstatný význam, protože oddělují skupiny odvětví s odlišným charakterem, který se mimo jiné promítá i do rozdílné územní organizace, respektive rozdílného působení faktorů, které tuto organizaci ovlivňují. Asi nejdůležitější je členění na dvě základní skupiny z hlediska užití výstupů/produktů, a to na *služby výrobní* (např. účetnictví a auditorské služby, reklama, výzkum a vý-

voj atd.), jejichž výstup je využíván dalšími firmami, a na *služby spotřebitelské* (např. maloobchod, stravování a ubytování, čistírny a prádelny apod.), jejichž produkt je určen k finální spotřebě v domácnostech. Mezi výrobními službami má zvláštní postavení skupina aktivit tzv. *progressivního terciéru*, kam řadíme sofistikovanější typy služeb s vyššími nároky na kvalifikovanou práci (bankovníctví, výzkum a vývoj, počítačové služby, různé typy poradenství pro podniky apod.).

V této souvislosti se také setkáváme s termínem *kvartérní sektor* (kvartér). Jeho vymezení se u různých autorů může lišit, ale většinou zahrnuje aktivity související s rozvojem znalostní ekonomiky, jako je věda, výzkum či informační technologie.

Postavení a význam služeb

Postavení služeb v ekonomice daných zemí (oblastí) je možné měřit jejich podílem na zaměstnanosti či podílem na tvorbě hrubého domácího produktu (HDP).

Rozmach sektoru služeb ve vyspělých ekonomikách je zjevný už od začátku 20. století a jeho význam stále stoupá. V rozvinutých zemích jsou ve službách zaměstnány více než dvě třetiny ekonomicky aktivního (EA) obyvatelstva a podobné úrovně dosahuje i podíl na tvorbě HDP. Například v USA bylo v roce 2010 ve službách zaměstnáno 81 % EA, průměr za 27 zemí Evropské unie činil 70 %. Vývoj podílu služeb na HDP v USA byl následující: 1970 – 59 %, 1980 – 65 %, 1990 – 73 %, 2010 – 77 %. Dominantní postavení služeb v ekonomice je tak výrazné, že někdy hovoříme o tzv. terciérní společnosti. K nejdynamičtějším patří odvětví zahrnovaná do skupiny výrobních služeb. V USA se tato skupina podílí na tvorbě HDP více než jednou čtvrtinou. V rozvojových zemích je ve službách zaměstnáno okolo 30–60 % EA obyvatel. Vyšší podíl je často vázán na jednostrannou ekonomickou orientaci (např. na cestovní ruch) a služby tak v některých rozvojových zemích představují nejdůležitější hospodářský sektor.

Postavení služeb v české ekonomice bylo v období po druhé světové válce výrazně ovlivněno politickoekonomickou situací. Prioritní byl rozvoj průmyslu, především těžkého. Nevýrobní sféra měla podle marxistických ekonomických teorií sekundární význam. Výsledkem byly in-

vestice jdoucí do málo efektivní průmyslové výroby a kvantitativní i kvalitativní zaostávání služeb. Teprve v devadesátých letech minulého století nastává zlom – postavení služeb v ekonomice se pozvolna přibližuje stavu ve vyspělých zemích (graf). Podíl služeb na zaměstnanosti činil v Česku v roce 2010 asi 58 %, což je stále ještě více než 10 procentních bodů pod průměrem EU.

Uvedený vývoj ve vyspělých zemích vyvolává diskusi o úloze služeb v ekonomice. Na jedné straně se setkáváme s tvrzením o parazitickém charakteru služeb – nevytvářejí žádnou přidanou hodnotu, na druhé straně jsou služby považovány za klíčový sektor současné ekonomiky. Kritické názory dobře vystihuje bonmot, zda je možné mít ekonomiku založenou na tom, že „jeden nese kufr druhému“. Odpovědi můžeme mimo jiné hledat i v analogii s obdobím průmyslové revoluce v 19. století, kdy se také objevovaly názory, že masivní přesun pracovníků ze zemědělství do průmyslu může mít katastrofické následky. Při diskusí o významu služeb si musíme uvědomit, že v současnosti se zmenšují rozdíly mezi výrobním sektorem a službami. Dochází k vzájemnému prorůstání a vytváření jednotného systému, který lze formálně jen obtížně rozdělovat.

Faktory růstu služeb

Nárůst významu služeb je výsledkem působení celé řady faktorů. Revoluce v informačních a komunikačních technologiích (uchování a přenos informací) umožňuje rozšíření řady služeb, narušují se územní vazby mezi místem produkce a spotřeby. Důležitým faktorem je zvyšování poptávky po výrobních službách. Moderní technologicky náročná průmyslová výroba se neobejde bez vědy a výzkumu, finančních služeb, zpracování dat, reklamy a samozřejmě i vlastního prodeje výrobku. U řady výrobků je jejich cena více než z poloviny tvořena cenou služeb. Typickým představitelem může být počítač – účast odvětví ze sektoru služeb na jeho vývoji, výrobě, prodeji a následném využití je zcela dominantní. Již jednoduché porovnání cen hardwaru a softwaru je ilustrativní.

Podobně se zvyšuje poptávka i po nevýrobních službách. Důvodem je jednak zvyšování blahobytu – řada služeb má zbytný charakter a poptávka po nich ros-

te s příjmy rodin, jednak změny ve způsobu života související s nárůstem podílu městského obyvatelstva (městský způsob života) – řada činností tradičně zabezpečovaná svépomocí v rodině je v městském prostředí přenášena na specializované podniky obslužné sféry (prádelny, čistírny, restaurace atd.), úlohu zde hraje i rozpad vícegenerační rodiny a zaměstnanost žen. Významné jsou i změny v časovém fondu obyvatel – dochází k nárůstu mimo-pracovní doby, která se dále dělí na čas nutný k zabezpečení základních funkcí domácnosti a na čas volný, v obou případech hrají důležitou roli služby – zkracují čas „nutný“ (služby pro domácnost apod.) a vyplňují čas volný (kultura, sport, hobby, turistika atd.).

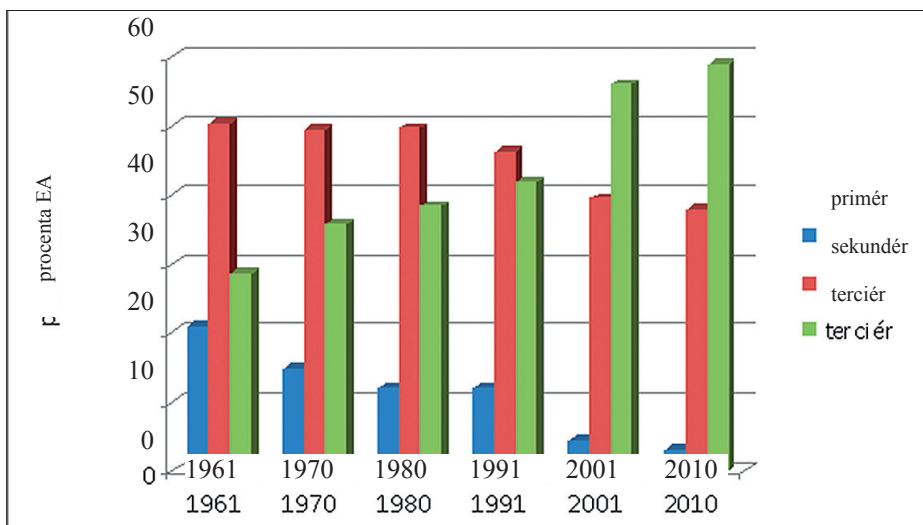
V neposlední řadě mají na růst významu služeb vliv i organizační změny. Průmyslové podniky si řadu obslužných činností zajišťovaly samy. Dnes zadávají tyto úkoly samostatným specializovaným firmám (statisticky vykazovaným v sektoru služeb) – jedná se např. o právní poradenství, účetnictví, dopravu nebo reklamu (tzv. outsourcing).

Geografické aspekty sféry služeb

Výrobní služby víceméně sledují koncentraci průmyslových odvětví, a dokonce ji předstihují. Pro současné velké firmy je charakteristická rozvinutá hierarchická struktura, při které dochází k prostorové dělbě práce. Méně významné činnosti jsou vytlačovány do periferních území, progresivní činnosti se koncentrují v řídicích centrech. Většina odvětví výrobních služeb patří právě k těmto progresivním prvkům. Na druhé straně se i v této sféře postupně projevují dekoncentrační tendence. Díky difuzi poptávky do periferních regionů, levné pracovní síle tamtéž a rozvoji nových informačních technologií se některé rutinní činnosti z oblastí výrobních služeb převádějí do rozvojových zemí. Jsou uváděny příklady, že letenky významných společností se rezervují na počítačích v Indii, databanky některých amerických pojišťoven jsou na Jamajce apod.

Pro fungování odvětví nevýrobních/spotřebních služeb je důležitá dostupnost neboli vzdálenost od potenciálních zákazníků. Existuje zde silná vazba na rozmístění obyvatelstva, na systém osídlení. Zjednodušeně si můžeme představit, že územní

Nárůst podílu zaměstnaných ve službách v české ekonomice

organizace těchto druhů služeb je určitým kompromisem mezi koncentračními tendencemi založenými na vyšší efektivitě (nižší náklady) velkých jednotek a dekoncentrací spojenou s potřebou dostupnosti, a tudíž nižšími dopravními náklady na straně zákazníků (viz rámeček).

Vztah mezi rozmístěním služeb a systémem osídlení je vyjádřen v *Christallerově teorii centrálních míst*. Tu lze zjednodušeně charakterizovat následujícím způsobem: existuje přímá souvislost mezi hierarchií sídel a hierarchií služeb – služby každodenně využívané jsou lokalizovány ve velkém počtu sídel tvořících střediska nejnižší úrovně, naopak služby méně často využívané potřebují pro své efektivní fungování širší okruh zákazníků, a jsou tedy lokalizovány do středisek vyšších řádových úrovní. Christallerova teorie představuje přirozeně značně zjednodušení, ve skutečnosti působí na formování sítě obslužných středisek i řada dalších v teorii neuvažovaných faktorů. Přesto má teorie centrálních míst stěžejní význam pro studium obslužné sféry, protože formuluje dva základní principy prostorového uspořádání sítě zařízení – *princip nodality* (vztah obslužné středisko – jeho spádová oblast) a *princip hierarchie* (řádovostní rozrůznění středisek).

Každé středisko osídlení si vytváří vlastní spádové zázemí, tzv. obslužný region. Problematika vymezení těchto regionů je důležitou součástí geografie služeb. Obslužná regionalizace se může uplatnit při rozhodování o lokalizaci nových aktivit obsluž-

né sféry (obchod, škola, nemocnice atd.), v širším měřítku je součástí komplexní sociálněgeografické regionalizace, která může být například podkladem při rozhodování o územněsprávní organizaci státu.

Zdeněk Čermák, PřF UK v Praze
mak@natur.cuni.cz

Americký ekonom R. D. Lundy po válce spočítal, že z technického hlediska by k přečerpání tehdy spotřebovaných pohonných hmot do nádrží všech automobilů v zemi postačilo pouhých šest tisíc čerpadel v méně než dvou tisících servisních stanic, kdyby byly nepřetržitě v provozu 24 hodin denně po celý rok. Potom by ale měl každý řidič přidělenou jednu servisní stanic a k určenému čerpadlu by musel přijet v přesně stanovenou dobu s úplně prázdnou nádrží. Lundy si však dal práci také s propočty opačného směru. Pokud by američtí řidiči neměli jet nikdy víc než půl míle k nejbližší stanici, byli obslouženi v kteroukoliv denní či noční dobu, nečekali před čerpadlem déle než tři minuty a měli výběr ze tří značek pohonných hmot, bylo by tehdy v USA zapotřebí více než 13 milionů čerpadel rozmístěných ve 4,4 milionu servisních stanic. Mezi těmito extrémny je rozdíl nejen v pohodlí pro řidiče, ale též v nákladech celé distribuční sítě, které musí zákazníci zaplatit v ceně benzínu. Na základě tržních vztahů v konkurenčním prostředí se pak vytváří územní organizace obslužné sféry.

Services – Phenomena of a Post-Industrial Society. Services are a dynamically growing sector of the economy. The article outlines fundamental unique features of services as compared with the manufacturing sector and lists the most important factors that are contributing to the increasing significance of services. Attention is focused on a variety of geographical aspects in the development of producer and consumer services.

LITERATURA A ZDROJE DAT:

- BRYSON, J.R., DANIELS, P.W. (eds.) (2007): The Handbook of Service Industries in the Global Economy, Edward Elgar.
MARSHALL, N., WOOD, P. (1995): Services and Space. Key Aspects of Urban and Regional Development. Longman, Essex.
TOUŠEK, V., KUNC, J., VYSTOUPIL, J. (eds.) (2008): Ekonomická a sociální geografie. MU Brno.